

נח בשבע גרסאות: ספרות הילדים העברית מתבוננת בסיפור המבול

עינת ברעם אשל

אינטרס וכוח בפרשת נח

סיפור המבול הוא מסיפורי המקרא הפופולריים בקרב סופרים ומעבדים גְּרָבוֹת מספרויות העולם. סיפור אטיולוגי זה, שאופיו קוסמוגוני (עוסק בהיווצרות היקום) וקוסמולוגי (עוסק בסדרי היקום), הוא חוליה חשובה בסיפורי ספר בראשית (פרקים ו-ח).¹ גיבורי הסיפור – נח ושלושת בניו, שם, חם ויֶפֶת – נתפסים בתרבות המערב כאבות הגזעים העיקריים של המין האנושי, ורכיבי הסיפור הם סמלים איקוניים בתרבויות שונות – המבול, התיבה, היונה, ענף עץ הזית והקשת. בולט מכולם המבול, שהופיע כמיתוס בתרבויות שונות ובכלל זה בסיפור המסופוטמי 'עלילות גילגמש'.² כוח ההשפעה של הסיפור נובע לא רק מן התיאור הקוסמוגוני, שמאמינים דתיים ואף היסטוריונים מוצאים בו עניין,³ אלא גם מן הקישור הלוגי שיוצר הסיפור בין סיבה לתוצאה בהקשרים מוסריים. הסיפור מקפל בתוכו תורת גמול קיצונית, המאיימת בחורבן כעונש על התנהגות ערכית קלוקלת. איום זה פועל לא רק על מי שמכוח אמונתו הדתית טבועה בו יראה מפני הכוח האלוהי, משום שגם לפרשנות הסמלית של הסיפור נודעת השפעה פסיכו־דידקטית מטלטלת. את הסיבה לכך מספק הנוסח המקראי עצמו, שסופו מבטל כל אפשרות לשואה עולמית נוספת: 'ויאמר ה' אל לבו לא אסף לקלל עוד את האדמה בעבור האדם, כי יצר לב האדם רע מנעריו; ולא אסף עוד להכות את כל חי כאשר עשיתי' (בר' ח 21). אם בטל איום ההשמדה מידי האלוהים,

- 1 ע' יסיף, סיפור העם העברי, ירושלים ובאר שבע תשנ"ד, עמ' 17–22.
- 2 הסיפור מדגיש את הברית בין אלוהים לאנושות כולה ומכאן פוטנציאל הופעותיו בתרבויות השונות. ראו: י' שביט, 'אלה תולדות נח והמבול: פרשת הבריאה בשניה', מאזנים, סב, 9–10 (תשמ"ט), עמ' 47–51; יסיף (שם), עמ' 571–572 הערה 4, עמ' 592–593 הערה 14.
- 3 על ארבע הגישות ליחס בין התאולוגי להיסטורי במקרא ראו: א' סימון, בקש שלום ורדפהו: שאלות השעה באור המקרא, המקרא באור שאלות השעה, תל אביב 2002, עמ' 271.

ברי כי לקחי הסיפור ועצמת השפעתו נובעים מאיכויותיו הספרותיות וממשמעויותיו הסמליות.

הקשר הסיבתי בין מעשי הפרט לבין חורבנו הפוטנציאלי הוא שעמד ככל הנראה ביסוד עיבודיו הרבים של סיפור המבול לילדים, בשלל שפות. ההיסטוריון יעקב שביט שיער כי מספר העיבודים הללו מאז המאה השבע עשרה מגיע לאלפים.⁴ יש להניח כי הסיפור נתפס כפרדיגמה חינוכית סמלית, שהייתה נחוצה בחברות רבות ובתקופות שונות, בהיותה מוצגת משני צדדים: כנרטיב של ענישה וחורבן, שהם מנת חלקם של הרבים שאינם עומדים במבחן ההתנהגות הראויה, וכנרטיב של התניה חיובית, שלפיה המעטים העומדים באתגר ההתנהגותי ניצלים וזוכים לגמול ולגאולה. נקל אפוא להבין כי פרשת נח שימשה משל דידקטי יעיל לכל מצב שנדרשו בו איום בהפעלת סמכות מענישה כנגד כוח חברתי סורר, או הבלטה של התנהגות חיובית יוצאת דופן שראוי לציינה לשבח.⁵

עם זאת דיון מדוקדק בעיבודי הסיפור לילדים מחויב ברגישות כפולה ומכופלת לתשתית הרעיונית המקופלת בהם. זאת משום שבכל עיבוד כזה מתפקדים (לפחות) שני רובדי השפעה חיצוניים: (א) כבר במדרש הקדום נתפס המקור המקראי כחומר גלם שיש לפרש ולעצב, ולכן שאלות בדבר התוספות, ההשמטות והדגשים הטקסטואליים שניתנו בכל עיבוד ועיבוד – בגרסאות קדומות, מאוחרות או מודרניות – הן שאלות מתבקשות ומקובלות. (ב) בגרסה המיועדת לילדים נעשית מלאכת העיבוד גם בהקשר של יחסי כוח בין-דוריים, שאין אפשרות לוגית לפרקם או להעמיד להם חלופה, אלא לכל היותר לעשות בהם שימוש מודע, מושכל ומתון. הסעיף הראשון שנמנה לעיל הוא מן המושכלות הראשונים בעבודתם של היסטוריונים וחוקרי סיפורי עם, אך הסעיף השני מחייב הסבר בדבר אחד המאפיינים הבסיסיים של מערכת ספרות הילדים, המייחד אותה מספרות המבוגרים.

הכוונה לפער בין יוצריה המבוגרים של הספרות לבין קוראיה הצעירים, פער המאפיין גם את שלשלת התיווך הארוכה הקושרת בין היצירה לבין קוראיה. שלשלת זו מורכבת ממבוגרים בעלי סמכות, שיש להם השפעה רבה על פרקטיקות הקריאה של ילדים ועל אופיים של חומרי הקריאה המוגשים להם. כך מו"לים מפרסמים ספרים על

4 י' שביט, 'אם אדם חטא בהמה מה חטאה', הארץ, 28 בספטמבר 2011 (במרשתת). המושג ספרות ילדים משמש במאמר זה בהוראתו הרחבה: קורפוס ספרותי המיועד לקהל קוראים מגוון החל בגיל הרך וכלה בגיל הנעורים. עם זאת בדברים שלהלן אבחין, כמתבקש, בין יצירות המיועדות לגיל הרך, יצירות המיועדות לשלבי ראשית הקריאה ויצירות ארוכות ומורכבות לבני נוער.

5 ג' אילתה-אלסטר, "ומה עם עיצבון ה'?" חינוך וויתור: סיפורי הבריאה והמבול כפרדיגמה חינוכית, ביקורת ופרשנות, 37 (תשס"ג), עמ' 65-83.

פי שיקולי תועלת ורווח; פדגוגים משבצים בתכניות הלימוד יצירות ספרות שעונות על צרכיה המגוונים של מערכת החינוך; והורים בוחרים לילדיהם יצירות המשרתות נאמנה את תפיסות עולמם. מכאן שגם יוצרים המתמסרים לדיאלוג מתמשך, מעמיק ומכבד עם נמעניה הגלויים והרשמיים של יצירתם (ילדים), מקיימים דיאלוג מקביל עם נמעניה הסמויים של יצירתם לילדים (מבוגרים), שההתקבלות של היצירה מושפעות משיקול דעתם. לעתים קרובות מתנהל דיאלוג זה מעל ראשי הילדים מבלי לברר את צורכיהם, מתוך תפיסה של אחריות ורצון להורות דעת, להרכיב ערכים ולהנחיל מסרים שיש עליהם קונסנזוס.

בקשר להזדקקות של ספרות הילדים העברית לסיפורי המקרא ראוי אפוא לשאול מה עומד ביסוד פנייתם של מעבדים שונים אל המקור המקראי: האם ביקשו להציג לקוראים הצעירים את המופת האסתטי של הטקסט התנ"כי? ואולי היה בדעתם לדון בדילמות הערכיות המקופלות בו? האם רצו להבטיח שילדי ישראל יכירו את מסורת ישראל ואת קנייני הרוח של העם היהודי? ואולי לחדד ולהדגיש לפנייהם את אחדותו הלאומית, ההיסטורית והלשונית של העם? האם ייתכן כי הם נדרשו אל המקור המקראי דווקא כאל אב ספרותי, שניתן להפעיל עליו קריאה וכתובה מחדש לצרכים חינוכיים, אידאולוגיים ופוליטיים, ואם כן – אילו צרכים ניתן לזהות בעיבודיהם?⁶ התשובות על כל השאלות הללו כרוכות לבלי הפרד בתפיסות הילדות של המחברים והמעבדים, כלומר במכלול הדעות והאמונות שלהם באשר לתקופת הילדות ובתרגומו לאינטראקציות קונקרטיות עם ילדים וילדות.⁷

בדברים שלהלן יידונו כמה מעיבודי סיפור המבול שנוצרו בספרות הילדים העברית והישראלית במשך למעלה ממאה שנים, עד ימינו. בתקופה זו חלו שינויים מרחיקי לכת בתרבות שבה ובהקשרה נוצרו העיבודים הללו: ספרות הילדים התפתחה כמערכת משגשגת ורבת ענפים, סוגות וסגנונות, שממלאת תפקידים מגוונים בעולמם של

6 זייפס הרבה לעסוק בעיבודה ובסיגולה של ספרות עממית לצרכים אידאולוגיים מאחרים בספרות הילדים. ראו: J. Zipes, *The Brothers Grimm: From Enchanted Forests to the Modern World*, New York and London 1988. בהמשך פעילותו הוטרו מאוד מן המעורבות המבוגרת בספרות זו והקדיש פרקים במחקריו לשאלה הפרובוקטיבית "מדוע ספרות ילדים אינה קיימת?" (Why Children's Literature does not Exist?). ראו: idem, *Sticks and Stones: The Troublesome Success of Children's Literature from Slovenly Peter to Harry Potter*, New York 2002, pp. 39-60

7 על תפיסות הילדות והתפתחותן של מושג הילד בתרבות המערבית ראו: ז' שביט בהשתתפות ב' אבן-זהר, מעשה ילדות: מבוא לפואטיקה של ספרות ילדים, תל אביב תשנ"ו, עמ' 11-65; P. Ariès, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, trans. R. Baldick, New York 1962

ילדים וילדות; התאוריה הפסיכואנליטית התפתחה והעמיקה, ונתנה בידי יוצרים, חוקרים ופרשנים כלים להבנת עולמם הרגשי וההתפתחותי של ילדים; התרבות האינטלקטואלית במערב עברה שינויי תפיסה ואידאולוגיה מפליגים, ואלה השפיעו על תפיסות הילד והילדות; מן הזווית היהודית והעברית יש להזכיר את תהליכי ההשכלה והחילון, ההתעוררות הלאומית והגשמת הרעיון הציוני, שהשפיעו על צמיחתה של מערכת חינוך חילונית לילדים בארץ ישראל ועל הטקסטים הספרותיים ששימשו מערכת זו.

על רקע השינויים הרבים הללו ייסקרו בהרחבה שלושה עיבודים לסיפור המבול, שראו אור בהפרשי זמן ניכרים ושיש בהם כדי ללמד על ההתחלפות ההדרגתית של הדגשים הרעיוניים והפואטיים בספרות הילדים העברית ועל התפתחות תפיסות הילדות שבהקשרן היא נוצרה.

ספרו של בנימין ישראל לְבַנֵּר 'כל אגדות ישראל' (1898) יידון כדוגמה חלוצית לעיבוד סיפור המבול לילדים ברוח מחנכת המדגישה הנחלת מידע, אוריינות וערכי מוסר. גישה זו נשמרה בעיבודי הסיפור שנים ארוכות לאחר מכן, גם בתקופת היישוב ולאחר הקמת מדינת ישראל, והיא מעידה על שלטונה של תפיסת ילדות דידיקטית בפרווה העברית לילדים.

וריאציה שונה של תפיסה דידיקטית תודגם באמצעות ספרו של אליעזר שמאלי 'זיהי המבול על הארץ: גלוי יומן תבת נח' (1972). שמאלי גייס את הסיפור לצרכים לאומיים ושילב אותו מדעת בשיח הארכאולוגי שביקש לבסס את זכותו של העם היהודי על ארץ ישראל. 'צירה זו מלמדת על כוח ההשפעה שייחס שמאלי לספרות הילדים מחד גיסא ועל תפיסתו את קוראי הספרות הזו כנמענים של תהליכי תְּבֻרָה לאומיים מאידך גיסא. סיפוריה של נורית זרחי 'זוגות וזאת' (1999) יוצג כדוגמה לרוח החתרנית של חלק מעיבודי פרשת המבול בזמננו ולשכתובה של הפרשה ברוח תפיסות בנות הזמן. זרחי, וכותבים נוספים בעידן הפוסט־מודרני, נדרשו לסיפור־העל המקראי כדי לפתח שיח דה־קונסטרוקטיוויסטי המערער על ערכים מסורתיים מגוונים. טיפוחו של שיח זה בספרות המיועדת לגיל הרך מעיד על התמורות שחלו במושג הילד בתרבות העברית בעשורים האחרונים, שעיקרן מעבר מתפיסת הילד כאובייקט לתְּבֻרָה לתפיסתו כסובייקט בעל ייחוד.

דגש אורייני וערכי: 'כל אגדות ישראל' לישראל בנימין לבנר

אחד העיבודים המוקדמים ביותר בעברית לסיפורי המקרא – ובכללם לפרשת המבול – שהיה פרי עשייה ספרותית מודעת ומכוונת לילדים, נכתב בידי ישראל בנימין לבנר

(1862–1916). לבנר היה מחנך וסופר עברי, רב מטעם ומחבר ספרי לימוד לילדי ישראל. הוא היה מקורב מאוד לסופר ולעורך בן-אביגדור (שם העט של אברהם ליב שלקוביץ, מייסד הוצאת 'תושיה'), ובעידודו פרסם את 'כל אגדות ישראל: מן בריאת העולם עד העת החדשה' (למעשה מבריאת העולם עד אחרית ימיו של ר' אליעזר בן הורקנוס; 1898–1903). לפרסום זה קדמה הוצאה לאור של ארבע אגדות בשתי חוברות צנומות בהוצאת 'עולם קטן' של יהושע חנא רבניצקי (אודסה 1895). פורמט זה הסתעף מאוד בהוצאת 'תושיה', ובה ראו אור עשרות חוברות מעין אלו עד לפרסום הקובץ השלם, שהיה למפעלו החשוב ביותר של לבנר. הקובץ כלל חמישה חלקים ובהם קרוב ל-1,100 אגדות ומדרשים, ושמו, 'כל אגדות ישראל', העיד על דבקותו של המחבר במשימה ועל שאיפתו לשלמות. הספר זכה להצלחה רבה, הודפס ב-12 מהדורות (האחרונה ראתה אור בשנות השמונים של המאה העשרים) ותורגם לאנגלית ולגרמנית.⁸

פרשת המבול של לבנר היא סיפור אקלקטי, המאחה את פרטי הפרשה המקראית עם מדרשים תלמודיים ועממיים שנקשרו בה, ומספרם ברצף בן 12 פרקים (אגדות כב–לג): תיאור חטאות העם, בחירת נח, בניית התיבה, איסוף החיות ושילוח היונה. לבנר נקט כאן שני אמצעים: הוא צירף את הסיפורים ברצף כרונולוגי, כך שכל סיפור ואגדה ממשיכים את קודמיהם ומעניקים לספר עצום ההיקף לכידות, סדר והיגיון פנימי; והוא שזר את גרעין הסיפור המקראי עם מדרשים ושברי מדרשים שלוקטו בשקידה עצומה משלל מקורות, כגון שני התלמודים (בעיקר מסכתות סנהדרין, זבחים וברכות), מדרש רבה, מדרש תנחומא, פרקי דרבי אליעזר, ילקוט שמעוני ותנא דבי אליהו.⁹ התוצאה

8 י"ל לבנר, 'דר המבול', שִׁמְחָזָא וְעָזָא ל', 'מופתים בשמים ובארץ', 'ראם בן יומו', 'עוג מלך הבשן', 'השקר בתבה', 'אחרית רשעים', 'חרטה לאחר זמן', 'העורב והיונה', 'מעשה השטן', 'הנ"ל', כל אגדות ישראל, חלק ראשון: מן בריאת העולם עד הולדת משה, פיטרקוב תרנ"ה, עמ' 35–48. על לבנר, חייו ויצירתו ראו: א' אופק, 'לבנר, ישראל בנימין', הנ"ל, עולם צעיר: אנציקלופדיה לספרות ילדים, רמת גן 1970, עמ' 371–373; הנ"ל, ספרות הילדים העברית: ההתחלה, תל אביב תשל"ט, עמ' 294–298; צ' זבה-אלרן, 'מ'ספר האגדה" אל "ארון הספרים היהודי": האסופות האגדיות ומקומן בעיצובה של היהדות בתרבות העברית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2009, עמ' 200–201. יצוין כי ספרו של לבנר קדם בחמש שנים לספר מצליח אחר, 'ספורי המקרא לילדים', בעריכת ח"נ ביאליק, י"ח רבניצקי וש' בן-ציון (1902). היה זה הספר הראשון שיצא לאור בהוצאת 'מוריה' באודסה, הוצאה שהקים ביאליק עם רבניצקי ובן-ציון לצורך פרסום ספרים שימלאו חוסרים עבור תלמידי בית הספר, ונדבך ראשון במפעל הכינוס של ביאליק ורבניצקי, שהגיע לשיאו ב'ספר האגדה' (1908–1911). זבה-אלרן שיערה כי ללבנר נודעה השפעה על ביאליק, רבניצקי ובן-ציון וכן על ברדיצ'בסקי ופרישמן. ראו: זבה-אלרן (שם), עמ' 258–259.

9 בתוכן העניינים מנה לבנר בדיוק רב את המקורות ששימשו אותו בכתיבת הפרשה, עם ציון מדוקדק של פרקים ופסוקים. עם זאת לספר אין הקדמה ולא צורף לו הסבר על עקרונות העריכה.

היא מעשה תשבץ אמנותי, 'שהקורא בהן לא ירגיש כמעט ב"תפרים" המאחים אותן'.¹⁰ כך למשל מתרחב הפסוק הסתום במקרא על אודות בני האלוהים ובנות האדם (בר' ו 2), ומספר את סיפורם של שמחזאי ועזאל, מלאכים נפילים שירדו לארץ, נישאו לבנות אדם ונתפסו לחטא. הרחבה נוספת עוסקת בפרשת מותו של מתושלח, שותפו של נח להטפות המוסר שקדמו למבול. שלושה סיפורים קצרצרים מוקדשים בנפרד לאורחים בלתי קרואים ויוצאי דופן שבאו אל התיבה: ראם עצום בן יומו, שראשו השתרבב אל מחוץ לדופן התיבה דרך חור מיוחד שנוקב עבורו, עוג מלך הבשן, שהוזמן לשבת על אחד העצים שהיו מחוברים לתיבה, ובני הזוג המשונים שקר ואוון.

את השילוב בין הסיפור המקראי למדרשים קדומים ומאוחרים ניתן לייחס להתפתחותו האינטלקטואלית של לבנר על קו התפר שבין השכלה לתחייה. לבנר התבגר בשנות השבעים של המאה התשע עשרה, בשלב האחרון והרדיקלי של תנועת ההשכלה ברוסיה, והפנים כמה מערכיה, בייחוד את אלה הקשורים בטיפוח אוצרות הרוח של העם היהודי. אולם הוא החל ליצור עם התמוטטות מוסדותיה של תנועה זו על רקע התפתחותן של חלופות רעיוניות, שהדומיננטית שבהן הייתה התחייה הלאומית. את התעניינותו של לבנר בסיפורי התנ"ך ניתן אפוא להסביר בהיותו רב מטעם ומחנך שפעל בתקופה שבה נחלשה זיקתם של ילדים ובני נוער אל מקורות היהדות, גם – אך לא רק – בהשפעת ערכי תנועת ההשכלה. זו נתפסה כמי שהסבה עורף לדת ולמורשת היהודית-התלמודית, אך היא לא הסבה עורף למקרא; אדרבה, הוגיה וסופריה ראו במקרא יצירת מופת קלסית המגלה ומפיצה ברבים את כוחות היצירה והאינטלקט של העם היהודי, וטיפחו את הדיאלוג עמו.¹¹ בין הזדקקותה של ספרות ההשכלה אל המקרא לבין פנייתה של ספרות התחייה אליו מחבר קו ישר של השפעה והמשכיות, אלא שבתקופת התחייה נסמך הקשר האידיאלוגי אל המקרא גם על תרומתו לרעיון הצייוני, בהעניקו לחיי העם היהודי בטריטוריה הקרויה ארץ האבות צידוק רעיוני והיסטורי.¹²

גם התעניינותו של לבנר באוצרות המדרש והאגדה הייתה בעיקרה

להשערת אופק חסר זה נובע מכך שהספר יועד לילדים. לעומת זאת יעבץ הקדים לשיחות מני קדם' הסבר סוגתי מפורט. ראו: ו' יעבץ, שיחות מני קדם, אייר מ' בן-אורי, תל אביב תש"ז (נדפס לראשונה ורשה תרמ"ז); אופק, ספרות הילדים העברית (שם), עמ' 295. זבה-אלרן פירטה אף היא את מכלול המקורות ששור לבנר באסופה ובחנה אותם באופן מעמיק. ראו: זבה-אלרן (שם), עמ' 205–209, 228–231.

10 אופק, ספרות הילדים העברית (שם), עמ' 297.

11 ע' שביט, בעלות השחר: שירת ההשכלה: מפגש עם המודרניות, בני ברק 1996, עמ' 37–75.

12 'אמית, עלייתה ונפילתה של אימפריית המקרא בחינוך הישראלי: תכנית הלימודים תשס"ג (2003): מבט לאחור ומבט לפנים, אבן יהודה 2010.

פרי השראה לאומית. ככלל היה היחס לאגדה שנוי במחלוקת בתקופת ההשכלה הרציונליסטית והפוזיטיוויסטית, אך יש להבחין בין ההשכלה היהודית בגרמניה לבין זו שברוסיה. הרומנטיציזם הלאומי שאפיין את תרבות גרמניה במאה התשע עשרה השפיע גם על יהדות גרמניה, ולפיכך נדרשו סופריה להיסטוריה ולפולקלור הייחודיים של עם.¹³ בניגוד לכך רווחה בקרב משכילי רוסיה ומזרח אירופה הסתייגות מן האגדה והמדורש, בעיקר בהקשר של חינוך ילדים. ברוח זו התנגד המשורר המשכילי הרדיקלי יהודה ליב גורדון להוראת האגדה לילדי ישראל וסבר כי יש לדחות את המפגש עמה 'עד הגיעם לשנות שיקול הדעת, לערך עד י"ח שנה, כדי שידעו להבחין בין מדומה לאמת'.¹⁴ נראה כי יחס מסווג זה הביא לאיחור בהופעתם של קובצי אגדות לילדים בעברית בהשוואה לאיסופן הנמרץ במערב אירופה במהלך המאה התשע עשרה. הסיבה לשינוי הייתה תהליכי ההתעוררות הלאומית-הרומנטית שחדרו אל התרבות היהודית המזרח אירופית בשנות השמונים והתשעים של המאה התשע עשרה, כחצי מאה לאחר שפשטו באירופה. בהקשר זה התפתחה בתקופת התחייה תפיסה חדשה של קולטקטיביות ורציפות יהודית, שעודדה את ההתחקות אחר המקורות העממיים, המדרשיים והאגדיים של היהדות ואת הבקאות במקורותיה התרבותיים, שבתקופת ההשכלה נדחו מדרך המלך של העשייה הספרותית. התחקות זו מעידה על התפקיד החשוב שמילא הפולקלור במעבר מאורח חיים יהודי דתי למסגרת חיים חילונית לאומית, בגשרו בין מרחבי החיים השונים ובסללו את הדרך לקיומה של היהדות כתרבות לאומית.¹⁵ מתוך כך ראו אור בשלהי תקופת ההשכלה 'ספורי ישורון' מאת יצחק מרגליות, אוסף של 280 אגדות תלמודיות (ברלין 1877), ועשר שנים לאחר מכן 'שיחות מני קדם' לזאב יעבץ, אוסף מצומצם של 19 אגדות מורחבות המסופרות מחדש בלשון מקראית (ורשה 1887). ספרו של יעבץ זכה להצלחה עצומה ולימים הגדירה אותו לאה גולדברג כספר שבישר על ראשיתה של ספרות הילדים העברית המודרנית.¹⁶

13 ח' וייס, "'והאריה נשאהו במרוצה נמהרה...": שמעון בר־כוסבה והאריה, א' פאפו ואחרים (עורכים), דמתה לתמר: מחקרים לכבודה של תמר אלכסנדר, א (איל פריזנט, ח-ט; מכאן, כט) באר שבע תשע"ה, עמ' 221-222.

14 אופק, ספרות הילדים העברית (לעיל הערה 8), עמ' 282.

15 זב־הארלן (לעיל הערה 8), עמ' 12-20. על אף התרשמות זו יש להזכיר כי הפולקלור ומחקרו עשויים למלא גם תפקיד הפוך, מפצל, ולשרת זהויות מגוונות ונרטיבים ייחודיים. על ההבדל בין ידע פולקלורי המדגיש ריבוי ופיצול אתגיים לבין ידע פולקלורי לאומי מאחד ראו: ד' שריא, 'פולקלוריסטיקה אתנית ופולקלוריסטיקה לאומית בישראל', פאפו ואחרים (לעיל הערה 13), ב, עמ' 809-830.

16 אופק, ספרות הילדים העברית (לעיל הערה 8), עמ' 294. בספרו של יעבץ אין התייחסות לסיפור

האסופה של לבנר הייתה אפוא חוליה מוקדמת מאוד של מגמה תרבותית-ספרותית-חינוכית חדשה בפתח תקופת התחייה. במסגרת מגמה זו נתפסו אגדות ישראל כפרי עמלם של דורות רבים, שראוי לצרפו לקנון הספרותי של העם ולתת בו דגשים ערכיים ואורייניים ראויים, ברוח הזמן. ואמנם העיון בספר מלמד על שזירתם של ערכים ומאפיינים ההולמים את ערכי ההשכלה מחד גיסא, ומאידך גיסא על התעניינות בסוגיות חברתיות שנבעה מדאגה לחינוכם הדתי והלאומי של ילדים ובני נוער.¹⁷ כך, למשל, בחירתו של לבנר במדרשים אלגוריים, דוגמת המדרש על שקר ואוון, עולה בקנה אחד עם טיפוחה של ספרות ההשכלה את האלגוריה (כדוגמת 'לישרים תהילה' לרמח"ל, 1743). גם סגנונו הלשוני של קובץ הסיפורים מעיד על היאחזותו של לבנר במופת האורייני המשכילי: הוא טרח ושכתב את כל הסיפורים בלשון מקראית אחידה גם כשמקורם היה מדרשי, ומתוך כך נכתבו בעברית משולבת ארמית ומילים בלטינית וביוונית. התוצאה היא המרת האופי העממי של הדברים לסגנון עברי חגיגי, בהיר וצח, שבשלהי המאה התשע עשרה כבר נתפס מיושן למדי בספרות המבוגרים, על רקע התפרקות לשון המליצה לטובת מימזיס לשונית ודמוקרטיזציה של כלי הביטוי. אלא שאת לבנר, שכתב לילדים ובני נוער, הדריך מופת אורייני שהצדיק שמירה על משלב לשוני גבוה מטעמים דידיקטיים, ומסיבות דומות גם זכה לשבחים.¹⁸

השוואה בין המקורות המדרשיים לבין העיבוד של לבנר מבהירה היטב את ההבדלים בין הסגנונות. כך למשל מתוארת תגובת החוטאים על הפצרות נח בטרם המבול במדרש פרקי דרבי אליעזר:

אמרו אם מי המבול יבא עלינו הרי אנו גבוהי קומה ואין המים מגיעים עד צוארינו ואם מי התהומות מעלה עלינו הרי פרסות רגלינו לחתום את התהומות.

וכך בגרסת לבנר:

הביטה נא וראה את גבה קומתנו וידעת, כי גם כי גם שטף מים רבים ועצומים,

המבול, אף שמוטיב ההצפה והשהייה הארוכה במים מופיע באגדה 'נפלאות במצולה'. ראו: יעבץ (לעיל הערה 9), עמ' מב-נא.

17 זבה-אלרן (לעיל הערה 8), עמ' 24-45, 202-203.

18 בעניין זה אני חלוקה על זבה-אלרן, שקבעה כי שפתו של לבנר 'חפה מדרכי המליצה של ספרות ההשכלה' (זבה-אלרן [שם], עמ' 219). היא נשענה בקביעה זו על דברי לבנר בספר אחר, 'רע הילדים' (1892), שבו טען כי על הכתיבה לילדים להיעשות בשפה 'קלה, ברורה ומובנה, לבל תעודפנה המילים על הרעיון'. אלא שקביעה זו אינה עולה בקנה אחד עם הפתוס המקראי המאפיין את האסופה 'כל אגדות ישראל' – כפי שציינה גם זבה-אלרן עצמה – פתוס שבהיא את לבנר להצמיד לסיפורי הספר ביאורי מילים מעברית לעברית קלה.

אלינו לא יגיעו... ואם תִּפְקַע האדמה והמים יחלו לעלות מן התהומות ושמנו עליהן את כפות רגלינו הגדולות והרחבות וסתמנו אותן...¹⁹

בטקסט המדרשי נאמרים דברי החוטאים לנח ברצף אחד עם פנייתו אליהם, ללא סימני פיסוק או חלוקה לפסוקים, וקריאתם מחייבת מזימות אוריינית גבוהה, כזו המאפיינת את העוסקים כדרך שגרה בפלפול ובפרשנות. לעומת זאת אצל לבנר הדברים כתובים בבהירות תחבירית, בלוויית סימני פיסוק, המקלים על ילדים את מלאכת הקריאה, וניכרים בהם כמה מאפיינים מובהקים של לשון המקרא: היפרבולה (גם שטף מים רבים ועצומים), וי"ו ההיפוך (וידעת, ושמנו, וסתמנו), סמיכות (גבה קומתנו), כינויי שייכות חבורים (קומתנו, רגלינו), הקדמת הנשוא לנושא (תִּפְקַע האדמה) ושימוש בה"א המגמה (הביטה נא). נוסף על כך מתגלה בכל סיפורי האסופה של לבנר כפרוזאיקון הנוטה לפרט את מעשי הדמויות, מחשבותיהן וסביבתן הפיזית עד כדי עיצוב ראליה מוחשית, שמשולבים בה יסודות סיבתיים ויסודות על־טבעיים המדגישים את צדקת האל ושלחיו. בשל כך זיהתה צפי זבה־אלרן בכתיבתו של לבנר את השפעת הרומן ההיסטורי, רצוף הפרטים הנסיבתיים והסיבתיים, מן הסוגות המוערכות ביותר בספרות ההשכלה המאוחרת. שילוב המקורות הרבים לכלל סיפור רציף ועשיר בפרטים מחזק טענה זו ומלמד אף הוא על כישרון אפי, שביסודו מניע דידקטי.²⁰

בניגוד לפן האורייני מעיד הפן הרעיוני של פרשת המבול בגרסתו של לבנר על עזיבת תפיסת העולם המשכילית־הביקורתית לטובת הבניית דמותו של נח כגיבור תרבות לאומי. כידוע המקור המקראי מקצר בתיאור הדמות הראשית בפרשה: 'ויקרא את שמו נח, לאמר זה ינחמנו ממעשנו ומעצבון ידינו מן האדמה אשר אָרְרָה ה'' (בר' ה 29), וכן: 'ונח מצא חן בעיני ה'. אלה תולדת נח, נח איש צדיק תמים היה בדורתו, את האלהים התהלך נח. ויולד נח שלושה בנים, את שם את חם ואת יפת [...] ויעש נח ככל אשר צִוָּה אתו אלהים כן עשה' (שם ו 8–10, 22). מיעוט המידע על נח הביא את הדרשנים להתלבטות גדולה לנוכח שתיקתו והעובדה שלא מחה על מה שעלול להצטייר כאכזריות אלוהית בלתי נתפסת, במיוחד כלפי אנשים נקיי כפיים, תינוקות

19 פרקי דרבי אליעזר כב (ורשה תרל"ד, עמ' 40); לבנר (לעיל הערה 8), עמ' 37. החוטאים נעשים על יהירותם בעונש אכזרי, ויש להזכיר בהקשר זה את אופייה הקשוח של תפיסת הילדות הדידקטית בשלביה הראשונים בכל חברה ותרבות. יצירות ספרות לילדים המלמדות על כך מעידות כי הפחתת ילדים וחינוכם באמצעות התניות אלימות נתפסו כלגיטימיים, וכי המטרה החינוכית נחשבה מטרה ראיה המקדשת אמצעים קיצוניים; עובדה זו מסבירה את בחירותיו של לבנר במדרשים שכיום נתפסים בלתי מתאימים לספרות ילדים. ראו: ר' שיכמנטר, מבטים חדשים על ספרות ילדים, רעננה תשע"ו, עמ' 41–46.

20 זבה־אלרן (לעיל הערה 8), עמ' 214–215, 233–235.

ובעלי חיים שלא חטאו. שהרי נח לא התקומם כנגד הגזרה האלוהית וכנגד הענישה הקולקטיבית, לא ביקש רחמים על בני עמו ולא הפגין חולשה אנושית מתבקשת לנוכח התפקיד המורכב שהוטל עליו. סופרי ההשכלה ומשוררי ההשכלה הרבו להידרש לפועלם של גיבורים מקראיים ולהציע למעשיהם פרשנויות משוכתבות ולעתים חתרניות,²¹ אך לבנר ייעד את ספרו לילדים ונראה שחשש מהצגה קונפליקטואלית של נח. הוא שאב אפוא מן המדרש כל פרט סיפורי שיכול לנמק את התנהגותו של נח ואת אמונתו העיוורת באלוהים ולהשיב לסיפור הילדים את הגיונו המוסרי, את כוח הלקוח הטמון בו ואת האמונה בדרכי ההשגחה האלוהית – כפי שעשה במרבית סיפורי אסופתו עצומת הממדים.²²

שלושה אמצעים השזורים זה בזה משמשים להשגת מטרות אלה בסיפור המבול: הבלטת התנהגותו המוסרית החריגה של נח לפני המבול, הדגשת אמונתו העזה באלוהים ותיאור מאמציו הרבים לדבר על לבם של החוטאים כדי שישובו מדרכם הרעה ולא יאלצו את אלוהים לממש את גזרת המבול. בנוגע להתנהגותו המוסרית של נח טוען המדרש כי בשלשלת הגנאולוגית שמאדם עד לִמְךָ לא הסכים איש להאכיל ולכלכל את אבי אביו 'עד בוא נח לעולם'.²³ נח היה היחיד שהגיב על הבקשה באמרו: 'הגידו נא לי אֵיִם איפה כל קרובי וגואלי, הִמָּה ואבותיהם ואבותיהם וכלכלתי את כָּלֶם ויִשְׁרַתִּי אותם והיו כל מחסוריהם עלי!'. על יסוד צדיקותו הרבה ביקש אלוהים להפוך את נח לשליחו, שִׁיתְרָה באנשים כי מעשיהם הרעים יביאו עליהם מבול והשמדה. המדרש מפרט ומספר כי אלוהים הקציב לנח 120 שנות הכנה לקראת המבול, ובמהלכן גידל ארזים לצורך בניית התיבה וסבל מלעג ומביקורת רבה, אך אמונתו העזה סייעה בידו.²⁴ בפרק כב של הסיפור מתוארות ארבע פניות מפורטות ומאומצות של נח אל הרשעים שסבבו אותו, והבטחותיו כי אם ישמעו לדבריו יחזור בו האלוהים מן הרעה שתכנן להביא על ראשם. במקרה אחד קרא נח לעזרתו את מתושלח

21 ראו לדוגמה: נ"ה וייל, שירי תפארת, ברלין תקמ"ט (על חיי משה, עב"א); י' האפרתי מטרופלוביץ, מלוכת שאול, וינה תקנ"ד; ש' הכהן, ניר דוד, וינה 1834; מ"י לבנון, 'יעל וסיסרא', שירי בת-ציון, ווילנא 1851; י"ל גורדון, 'צדיקהו בבית הפקודות', כל שירי יהודה לייב גארדאן: ישנים גם חדשים בארבעה ספרים, סנט־פטרבורג 1884.

22 יסיף הדיגש במיוחד את סיפור שכרותו של נח, בתום פרשת המבול. לבנר קיצר בהתייחסות לכך ככל שיכול היה, הרחיב בהתערבות השטן וכתב בקיצור: 'וישגשג ביום ההוא פרי הכרם ויוציא נח ממנו יין וישת' ויהי לבו' (לבנר [לעיל הערה 8], עמ' 48). ראו: יסיף [לעיל הערה 1], עמ' 96–97.

23 לבנר (שם), עמ' 36; ההדגשה במקור.

24 ח' בן־נתן, 'פרשנות מסורתית ומדרשי חז"ל ככלים להכנת שיעור במקרא: סיפור המבול', החינוך וסביבו, טו (תשנ"ג), עמ' 3–12.

הצדיק: 'וילכו שני הצדיקים האלה ויקראו אל האנשים החוטאים ליי לאמר: שובו שובו מדרכיכם הרעים, למה תמותו?'; אך מלאכתם לא צלחה. תגובות הרשעים תמיד היו ארסיות ויהירות: 'זקן נבוהו!'; 'לא יביא יי מבול בלתי אם עליך ועל ביתך'; 'הביטה נא וראה את גבך קומתנו וידעת, כי גם שטף מים רבים ועצומים, אלינו לא יגיעו'.²⁵ הדיאלוג בין נח (ובמקרה אחד גם מתושלח) לבין האנשים הרשעים עולה בקנה אחד עם מאפייניה הסגנוניים של סוגת המיתוס, המושתתת על מערכת ניגודים עזה. מערכת כזו של ניגודים סמנטיים, טענה חוקרת הסיפור העממי דינה שטיין, ניכרת גם בפרשת המבול: ניגוד בין מים ליבשה, בין טבע לתרבות (התיבה), בין אלוהות לאנושות, בין בני אדם לחיות, בין זכרים לנקבות וכאמור בין מוסריות ונאמנות לרשע ולחטא.²⁶ במקרה זה נוצלו הניגודים החריפים לחיזוק המסר הדידקטי בשבח האוטונומיה של הפרט ובשבח עמידתו האיתנה בלחצים חיצוניים שליליים ומרפי ידיים. זו הייתה דרכו של לבנר להעמיד נוסח סיפורי המדגיש ערכים של מנהיגות, אחריות וכוח עמידה לטובת קוראיו הצעירים בפתח השלב הלאומי המודרני בתולדות עם ישראל.

המשותף למופת הסיפורי-האוריני, ששאב לבנר מספרות ההשכלה, ולמופת האישיותי שגילם נח, שלא עלה בקנה אחד עם אופייה החתרני של ספרות זו אך הלם את צורכי התחייה הלאומית, הוא היענותם המשותפת לתפיסת ילדות דידיקטית. הכוונה לתפיסה התרבותית הרווחת של תקופת הילדות, המניחה פער משמעותי – של ידע, ניסיון ומיומנות – בין מבוגרים לילדים, פער המטיל על כתפי המבוגרים את האחריות להושיט לילדיהם יד מורה ומכוונת, לעתים מענישה ולעתים תומכת. תפיסה זו הייתה אופיינית מאוד לחברה המערבית במאה התשע עשרה וברבע הראשון של המאה העשרים, ובכלל זה לספרות הילדים העברית, אשר כדברי חוקרת ספרות הילדים העברית זהר שביט, הכירה בשלב זה של התפתחותה 'בקיומו של קריטריון אחד בלבד להתקבלותם או דחייתם של טקסטים לילדים: מידת ההתאמה שלהם לתפקידם הדידקטי ו/או האידיאולוגי'.²⁷ לבנר, אשר פעל בתקופה של תמורות היסטוריות וחברתיות הרות גורל, חתר להקנות לקהל קוראיו הצעיר מורשת ראויה וליצור לעם ישראל זהות קיבוצית משותפת.²⁸ מתוך כך מוסברת הקפדתו על שימוש בעברית

25 לבנר (לעיל הערה 8), עמ' 35–37.

26 ד' שטיין, 'נח, משפחתו וחיות אחרות: המדרש, הספרות העממית ופרשנות הסיפור המקראי' (או מחוזה לסטרוקטורליזם), ה' סלמון וא' שנאן (עורכים), מרקמים: תרבות, ספרות, פולקלור: לגלית חזן-רוקם, ב (מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כח), ירושלים תשע"ג, עמ' 87–105.

27 ז' שביט, 'ספרות ילדים עברית', עולם קטן, 1 (תש"ס), עמ' 11–21.

28 זבה-אלרן (לעיל הערה 8), עמ' 203, 213.

תקנית, גבוהה ובהירה ברוח ערכי ההשכלה, בד בבד עם העמדת דגם מנהיגותי מרשים הסותם את הפרצות האישיותיות והמוסריות בדמותו של נח. נוכחותה הדומיננטית של תפיסת ילדות דידקטית בעיבודי פרשת המבול איננה מפתיעה בהתחשב בכך שהשלב העלילתי של פרשה זו קשור בהפרת מצוות, בענישה ובתגמול. בדומה לכך קופלו מסרים מחנכים בכל עיבודי סיפור המבול בתקופת התחייה ובתקופת היישוב, ברוח קביעתה של שביט. חשוב לציין כי התכלית הדידקטית לא אחת פגמה בהכרח באיכותן הספרותית של היצירות, כפי שמקובל לעתים לחשוב. אחת היצירות המרתקות בהקשר זה היא 'ספר האותיות' מאת ש"י עגנון, שנכתב בשנים 1919–1921, בתקופת מגוריו בגרמניה (אף כי ראה אור רק בשנת 1983). זהו ספר מאויר להקניית אותיות האלף-בית לפעוטות, המרים תרומה חשובה להחייאת השפה העברית מתוך הידרשות לאוצרות הרוח של העם היהודי ובכלל זה למקרא ולמדרש. מבין השירים המחורזים שצירף עגנון לאיורי האותיות מוקדשים שלושה לפרשת תיבת נח – השירים המלווים את לימוד האותיות גימ"ל, זי"ו ונו"ן.²⁹ בכל שיר מקושר מושג מרכזי לאות הנושא באמצעות קשרים מגוונים: כתיבתו נפתחת באות זו (גמל בגימ"ל, זית בזי"ן, נח בנו"ן), לעתים יש ביניהם קשרי מצלול (זי"ן-זית) ולעתים קשרים גרפיים-איקוניים (צורת האות גימ"ל כצורת דבשת הגמל).³⁰ עגנון העמיק עוד את העיון בשפה בקשרו בין המושג המרכזי בכל שיר לבין משמעויותיו המורפולוגיות או המשתמעות. למשל בשיר המוקדש לאות גימ"ל עוסק הגמל בגמילות חסדים ומסייע לחיות חלשות להיכנס לתיבת נח, ובשיר המוקדש לאות זי"ן היונה מביאה לנח ענף של זית מ'הר הזית' אשר בירושלים ומסר בדבר חשיבות בניין הבית בציון. למידת השפה בספרו על עגנון מתבצעת אפוא בתהליך רב שלבים ושכבות, הקושר את מסורת ישראל במפעל התחייה הלאומי ובהוראה מושכלת של השפה ושל ערכים חברתיים. גם בתקופת היישוב נועד תיווך סיפור המבול לפעוטות לתכליות דידקטיות. בשנות השלושים עיבד לוי קיפניס את סיפורי התורה לילדים בגיל הרך, ובין השאר סיפר סיפור זה כשהוא ממלא את פעריו באמצעים המבטיחים את היענותם הרגשית והקוגניטיבית של הנמענים הרכים למסופר.³¹ למשל, על מנת להמחיש את לעגם של האנשים החטאים לאזהרותיו של נח כמסופר במדרש, שם בפיהם קיפניס שירי

29 ש"י עגנון, 'גימ"ל', 'זי"ן', 'נו"ן', 'גמ"ל', 'ספר האותיות', אייר 'בן-שלום', תל אביב תשמ"ד, עמ' 8, 16, 30.

30 נ' בן-אדרת, "אני קטן ושר לילדים קטנים": על 'ספר האותיות' מאת ש"י עגנון, עי"ן גימ"ל: כתב עת לחקר יצירת עגנון, א (תשע"א), עמ' 214–271 (במרשתת).

31 ל' קיפניס, 'נח והמבול', 'גמ"ל', מן התורה: ספורים לילדים, איירה א' אנגלמן, תל אביב 1938, עמ' 29–40.

לעג חרוזים: 'נח, נח, / לא כְּדֵי לְטַרְחַ, / לֹא יִהְיֶה מְבוּל – / כִּי אִם גָּשָׁם טוֹב וַיְבֹרֵךְ!³² בתיאור המתרחש בתיבה הבלטי קיפניס את התמודדותו המוצלחת של נח עם טבען האותנטי המתפרץ של החיות, ופירט, בהעצימו את הפירוט המדרשי: האריה שאג, הדוב נהם, התן היליל, הגמל חרחר, הפר געה וכן הלאה. כך הפך קיפניס את הסיפור לאורייני-מידעי (כאילו הוא משיב על שאלות המופנות לא אחת לפעוטות – 'איך שואג האריה?' או 'למצער 'איך עושה אריה?'), ובה בעת לסיפור דידקטי המקנה ערכים של משמעת וכבוד לזולת. שלא כמו 'ספר האותיות' של עגנון, פרסם קיפניס את סיפורי התורה בתקופת היישוב ויעד אותם לפעוטות שנולדו בארץ ישראל. היה זה נדבך מפעילותו השוטפת ליצירת רפרטואר תרבותי עבור פעוטות שגדלו במציאות מתהווה החסרה יסודות ותיקים ומסורתיים. על כן טרח קיפניס רבות בהמצאת פולקלור לילדים (חידות, משחקים, שירים וסיפורים, מקראות, שירי חגים), ובה בעת עסק בהנגשת התנ"ך לילדי ישראל באמצעות עיבוד סיפורים מרכזיים ממנו ברוח חינוכית ולאומית. בכך הוא הדגיש את חשיבותו כטקסט מעצב בתרבות העברית לדורותיה, את ההיחזקות בו כבסיס לחזון הרומנטי-החינוכי-הלאומי ואת יסוד ההמשכיות בתולדות העם.³³

דגש לאומי: 'ויהי המבול על הארץ:
גילוי יומן תבת נח' לאליעזר שמאלי

המגמה הדידקטית הגיעה לשיאה בספרו עב הכרס של סופר הילדים אליעזר שמאלי 'ויהי המבול על הארץ: גילוי יומן תבת נח' (1972),³⁴ שראה אור בשלב בשל למדי בדרכה של ספרות הילדים הישראלית. זהו ספר בן 143 עמודים, מיצירותיו המאוחרות של שמאלי, שזכה לעיקר תהילתו כסופר בשנות השלושים של המאה העשרים, בספרים שעניינם התיישבות וחלוציות.³⁵ עם זאת אין לנתק את הספר המאוחר מן הפואטיקה ומן האידיאלוגיה שהדריכו את הסופר בכתיבתו המוקדמת בתקופת היישוב. שמאלי עצמו ציין זאת בדבריו על כריכת הספר האחורית, שבהם העיד כי את ההשראה לכתיבתו קיבל בימי עבודתו כמורה, שהרבה לספר לתלמידיו את סיפורי

32 שם, עמ' 31.

33 על קיפניס ראו: י' דר, 'ממציא העממיות הפעוטה – לוי קיפניס', דודה של שום איש: קלסיקה וקלסיקונים בספרות הילדים העברית, תל אביב 2014, עמ' 37–41. על זיקתו של קיפניס למקרא ראו: ל' חובב, 'יצירות לילדים וזיקתן למקרא', דרך אפרתה, ט–י (תשס"ט), עמ' 171–221.

34 א' שמאלי, ויהי המבול על הארץ: גילוי יומן תבת נח, רמת גן 1972.

35 בין ספריו: 'אדם ובהמה' (1933), קובץ הסיפורים 'אור בגליל' (1933), 'אנשי בראשית' (1933) ו'בני היורה' (1936), והם שזיכוחו בפרס ישראל לספרות ילדים לשנת 1957.

התורה, מתובלים באגדות תלמודיות ומדרשיות. שביט הדגישה בהקשר זה כי עד סוף המאה העשרים נכתבו בספרות המקור העברית לילדים יצירות ראיסטיות על תולדות היישוב, החיים בתקופת המדינה שבדרך וקורות העם היהודי. בין השאר ציינה שביט את יצירותיהם של אהוד בן־עזר, סמי מיכאל, בנימין טנא, דורית אורגד, גלילה רוך־פדר ודבורה עומר.³⁶

שמאלי (1901–1985), יליד אוקראינה, החל לכתוב שירים וסיפורים בנעוריו והתמיד בכך גם עם עלייתו לארץ ישראל בשנת 1920. לאחר לימודיו לתעודת הוראה בבית המדרש למורים בירושלים החל ללמד בבתי ספר של זרם העובדים ברחבי הארץ: בדגניה, כפר גלעדי, נשר, כפר יחזקאל, כפר מל"ל ותל אביב, ושם היה ממקימי בית החינוך לילדי עובדים שייסדה ההסתדרות הכללית בשנת 1924. את כתיבתו לילדים כרך שמאלי בעבודתו החינוכית, שממנה שאב השראה ועידוד לייצוג החיים העבריים המתחדשים בארץ ישראל. חשוב לא פחות להזכיר כי שמאלי היה חובב טבע נודע ומחברם של ספרים לא מעטים על החי והצומח בארץ, ובהם: 'מחזור הצומח והחי בארץ ישראל' (1948), 'יפה את ארצנו: ספורים על החי והצומח' (1949) ו'ציפורים בישראל: חרפיות, יציבות וקיציות' (1955). מאמציו למפות את החי והצומח בארץ ישראל הם נדבך נוסף בפעילותו החינוכית, שכן מדובר בניסיון מתמשך לפענח את מכמני הארץ ולהמציא מסמנים לשוניים לחיות הבר ולצמחים, כדי לטפח את היכרותם של ילדים עם נופיה ולקדם את התערותם והשתלבותם של עולים וחלוצים בטריטוריה הגאוגרפית החדשה. מכאן הדגש המיוחד ששם שמאלי על 'כיבושה' הלשוני, הדנוטטיווי, של הארץ. הוא עצמו הקפיד להשתמש בכל יצירותיו הספרותיות בידע המצטבר ולכנות עצים, שיחים, ציפורים וחיות אחרות בשמם המדויק. עניין אחרון זה הוא מהותי, מפני שעל גב ספרו שהוקדש ליומן תיבת נח כתב שמאלי: 'אגב עיון במקורותינו העתיקים ובדרשותיהם של חז"ל על נח המבול נתברר לי אט־אט דבר מופלא: התיבה, אשר בה מצאו נח וביתו מפלט משך ימי המבול – היתה בעצם גן־החיות הראשון בעולם, והודות לנח הצדיק ובני־ביתו זכו הללו להישאר בחיים ולחדש את עולם החי על פני האדמה'. תובנה זו הציתה את דמיונו של המחנך וחוקר הטבע, והוא יצר בספרו זיקה ישירה בין הסיפור התנ"כי והמדרשים שהוקדשו לו לבין עולם החי הארץ־ישראלי. ואכן ספרו משופע באזכורים וזאולוגיים, בהבחנות בין חרקים, זוחלים, עופות וחיות בר, במיונם המושגי – בכלל זה בשפות עתיקות ובתרבויות עתיקות – ובהסברים מדרשיים לטבעם הביולוגי, למאפייניהם הטיפולוגיים וליחסם אלה לאלה.³⁷

36 שביט (לעיל הערה 27), עמ' 17–18.

37 ראו למשל: רשימות בעלי חיים בשומרית ובעברית (שמאלי [לעיל הערה 34], עמ' 46), תיאורי החיות הנכנסות לתיבה (שם, עמ' 48), סיפור המלמד מדוע קוללו התנים הטורפים תרנגולות

מבחינת מערכת הזמנים חורגת יצירתו זו של שמאלי מסיפורי הראליסטיים, שהוקדשו לארץ ישראל בתקופת היישוב. מערכת הזמנים בספר זה כפולה: מדינת ישראל שלאחר מלחמת ששת הימים בסיפור המסגרת, ותקופת המבול המקראי בסיפור הפנימי. סיפור המסגרת מתאר תגלית ארכיאולוגית חשובה: אתר עתיקות באזור הר חברון ובו ספרייה של 18 לוחות טין וחומר, שיומן תיבת נח חרוט עליהם באכדית, כפי שנרשם בידי שם. באתר מבקר ידידם של הארכיאולוגים הישראלים, מספר הסיפור, המוזמן להתרשם מן הממצאים ולתרגם לעברית את תוכן היומן. תוכן זה – תיעוד המתרחש בתיבת נח בתקופת המבול – הוא הסיפור הפנימי של היצירה, הרחוק מאוד לכאורה מן התמטיקה החלוצית שאפיינה את עיקר כתיבתו של שמאלי. 'לכאורה', מפני ששמאלי שזר ביומן תיבת נח חומרים מדרשיים ותלמודיים, המרחיבים את הסיפור המקראי, ממש כמו לבנר, אך שזר אותם בהבחנות מדעיות והיסטוריות עדכניות על פרשת המבול, לצרכים לאומיים. בסוף ספרו פירט שמאלי שורה ארוכה של מקורות ספרותיים, פרשניים ומחקריים שהסתייע בהם בכתיבת ספרו, ובכך שילב אותו בשיח ההיסטורי והארכאולוגי שדן בהיתכנותם של סיפורי המקרא בכלל ושל סיפור המבול בפרט, שיח שצבר תאוצה מאז שנות החמישים של המאה העשרים.³⁸ כך הוצג הספר כחוליה בשלשלת פרשנית מתמשכת המבססת את רציפותו ההיסטורית והלאומית של העם היהודי מבחינה פולקלורית ומדעית כאחד. חוקר ספרות הילדים העברית אוריאל אופק מצא את השילוב של סיפור המסגרת הכמו-ראליסטי ושל הסיפור המקראי הכמו-היסטורי מבלבל מאוד.³⁹ אך דומה ששמאלי לא נרתע מבלבל זה בבקשו להעביר לקוראיו מסר חד-משמעי: הצדקת זכותם של היהודים על ארץ ישראל ובמיוחד על שטחים אשר זמן לא רב לפני כתיבת הסיפור נכבשו מידי הירדנים. כאן ראוי להדגיש את החשיבות 'המרחבית' של האיתור – הבדוי כמובן – של ספריית לוחות הטיין. כך מקבלת פרשת המבול, שלא התרחשה במרחב הגאוגרפי של ארץ ישראל המקראית, עיגון טריטוריאלי. המקום הגאוגרפי מחבר בין תקופות, זמנים ודורות והופך לאתר זיכרון שרוח האומה וזיכרונותיה מגולמים בו.⁴⁰

שמאלי ראה אפוא בעבודתו החינוכית והספרותית כלי משמעותי בשירות תהליך

(שם, עמ' 71) וסיפור המלמד מדוע הקוקייה מטילה את ביציה בקנים של ציפורים אחרות (שם, עמ' 115).

38 בין ספרי המחקר הנוכחים אצל שמאלי: 'התנ"ך כהיסטוריה' מאת ו' קלר, 'ההיסטוריה מתחילה בשומר' מאת ש'נ קרמר ו'הגאוגרפיה של המקרא' מאת ד' ביילי. ראו: שמאלי (שם), עמ' 144.

39 א' אופק, ספרות הילדים העברית: 1900–1984, ב, תל אביב תשמ"ח, עמ' 469–470.
40 י' זרובבל, 'מסע במרחבי הזמן והמקום: ספרות אגדית כמכשיר לעיצוב זיכרון קיבוצי', תיאוריה וביקורת, 10 (1997), עמ' 69–80.

ההתיישבות הלאומי, ובסיפור מאוחר זה הרחיב את הרפרטואר התמטי של יצירתו והפליג אל תקופת המקרא על מנת לחזק באמצעותה כמה מן התפיסות הערכיות שבהן האמין. למשל לא מקרה הוא שמכל בניו של נח הועיד הסיפור דווקא לשם את תפקיד מחבר היומן הקדום: מן הסיפור עולה כי נח בחר בשם לתפקיד זה מדעת, ושָׁלַחוּ בכוונה תחילה ללימודים סדירים בבית הספר, לצורך רכישת מיומנויות הקריאה והכתיבה, שיאפשרו לו לתעד בבוא העת את החיים בתיבה. בחירתו של שם לתפקיד הסופר־ההיסטוריון מעבירה לקוראים הצעירים מסר ברור, שלא נס לחו, בשבח ההשכלה והמסגרת הבית ספרית: 'ושעה שישאלוך השכנים: לאן אתה הולך, הנער? תרים ראשך ותענה בגאון: אל בית־הספר אני הולך'.⁴¹ בד בבד טמון כאן גם מסר לאומי מכונן, לפיו אביהם הקדום של העמים השמיים ניכר ביכולות אינטלקטואליות גבוהות, שיש להוסיף ולטפחן. לרוע המזל, אליבא דשמאלי רק העם היהודי ניכר בשאיפותיו לעסוק במדע ובחקר דברי הימים, בעוד הערבים תושבי האזור בוזזים בקביעות את אתר החפירות ואת הממצאים החשובים שחושפים הארכאולוגים היהודים.

המסרים הדידקטיים של הספר שזורים בכל רבדיו ומשלבים מוסכמות כלליות עם ערכים שמקורם בתרבות היהודית. ברוח זו הקפיד שם לתעד את חינוך הילדים בתיבה: 'הילדים כבדו את החדר בו גרו. נָעְרו יצועי־משכבם. רחצו הכפות והקערות כשגמרו לסעוד. ואת אשר נותר בצלחת ובסיר לא השליכו המימה, אלא האכילו בפרורים ובקלפות את בעלי־החיים שבתבה'.⁴² תיאור זה ותיאורים דומים הם המלצה חד־משמעית על סדר יום מאוזן ועל כיבוד הזולת – אדם ובהמה – גם בתנאים לא פשוטים של סכנת חיים ואי ודאות. על קיומם של אלה פיקחה דמותו הסמכותית של נח, שהקפיד כי יושבי התיבה יצייתו לשבע מצוות בני נח, שעל פי מסורת חז"ל נצטוו בהן הגויים: אמונה תמימה באלוהים, עשיית משפט צדק והתנגדות חריפה לעבודת אלילים, לנישואים בתוך המשפחה, לאכילת בעלי חיים, לרצח ולגנבה.

בצד הפונקציות האינדוקטרינריות של הסיפור הפנימי נודעת גם חשיבות גדולה לקשרים האנלוגיים המתרקמים בהדרגה בינו לבין סיפור המסגרת של היצירה, הנטוע בהווה הישראלי של שנות השישים של המאה העשרים. באמצעות התוויית הקשרים הללו הבלוט שמאלי את הקשר בין הסיפור העתיק שהתרחש בתיבה לבין התרחשויות אקטואליות וצרכים לאומיים דחופים. החיים בתיבה בתקופת המבול נראים כתקופת אינקובציה סמלית, תקופת המתנה והבשלה לקראת היווצרות סדרי עולם וחברה חדשים ומתוקנים. זוהי תקופת מבחן שבה התחככו רמשים, עופות ובהמות אלה באלה,

41 שמאלי (לעיל הערה 34), עמ' 29–30.

42 שם, עמ' 109.

והאדם, נזר הבריאה, נבחן ביכולתו לחיות עמן בסימביוזה ולהבטיח את שלומן.⁴³ מכאן סמליותם של דברי ד"ר דביר הארכאולוג, מן הדמויות החשובות ביצירה: 'לפנינו תאור ממש חי של "קבוצה" קטנה בארצנו, החיה לה חיי התבדלות מתוך רצון והכרת ערך עצמית, והיא מקפת מים עמקים מסביב, כתבה הזאת'.⁴⁴ גם את ההקבלה בין מנהיגותו של נח לבין מנהיגי הזמן שם שמאלי בפי ד"ר דביר: 'בלוח זה מתאר נח על-ידי שם בנו כמין רבי אהרן-דוד גורדון מדגניה, זכרוננו לברכה, מורם הדגול של בני העליה-השנייה. נח זה מטיפף לעבודה גופנית ממש. צועק חמס נגד בזבוז ותובע הסתפקות במקט, איננו אוכל בשר ולובש רק בגדי פתנו (פשתן)'.⁴⁵ ד"ר דביר עצמו, בעל השם הסמלי, ממזג באישיותו סקרנות אינטלקטואלית והיסטורית, עבודה אקדמית ואהבת אדמה וטבע; גופו השזוף כארד נדמה לפרוטומה, פסל דמוי אדם שהוצא מתחת לעיי מפולת, ודומה כי ג'יפ העבודה הישן שלו נדלה אף הוא ממעמקי תל חפירות.⁴⁶ תיאור משעשע זה מתוך גם הוא עבר והווה, כדי לאפיין את מציאות החיים בארץ ישראל ובמדינת ישראל כחוויה רב שכבתית, שהיסטוריה ואקטואליה נכרכות בה ללא הפרד.

היצירה מסתיימת כשבסיפור המסגרת החיצוני, המתרחש כאמור לאחר מלחמת ששת הימים, תוקפת כנופיית פדאיון את האתר הארכאולוגי ואת המאהל הקטן של החוקרים המתגוררים בו. התקיפה מביאה להשמדת ספריית לוחות הטינ המרשימה שנמצאה במקום, ורק בנס מצליח המספר למלט את מחברתו ובה תרגום היומן מן המקום. הסיום הדרמטי מספק הסבר להיעלמות לוחות הטינ המקוריים, שעליהם נחרט יומנו של שם. ההסבר תורם ללכידות הבדיון הספרותי, אף כי יש בו כדי להשרות על הקורא אי ודאות באשר לאמת ההיסטורית של הדברים, כפי שהתרשם בשלילה אופק. אך לסיום הסיפור יש גם תפקיד רעיוני חשוב: העמקת המסר בדבר חשיבות המשימה המוטלת על העוסקים בבניין הבית הלאומי, הרחוקה עדיין מסיום, כפי שניכר מן היחסים המתוחים עם התושבים הערבים באזור הר חברון. דווקא הקשיים והסכנות המזומנים למגשימי הרעיון הציוני מלמדים על חשיבותם של המחקר ההיסטורי והכתיבה המתעדת, שתפקידם לשמר ולטפח את אוצרות התרבות הלאומית. תיאור ערביי האזור הבוזים את ממצאי החפירות בעבור בצע כסף ומשמידים ללא הנד עפעף את עמלם של החוקרים, תורם לייצוגם הקולוניאליסטי כמיעוט אלים, שיש חובה מוסרית להילחם בו, על מנת להוציא את האמת ההיסטורית לאור.

43 שטיין (לעיל הערה 26), עמ' 92–93.

44 שמאלי (לעיל הערה 34), עמ' 108.

45 שם, עמ' 97.

46 שם, עמ' 11–12. נוסף על מובנו המקובל של המונח דביר – קודש הקודשים, החדר הפנימי ביותר בבית המקדש, שבו היו ארון הברית ולוחות הברית – זהו גם שמה של עיר מקראית קדומה בהר חברון, שבסיפור ד"ר דביר מזכיר את קרבתה לאתר החפירות.

ראוי לציין גם כי התקיפה בסוף הספר מזכירה מאוד את הפרעות שבסיום הספר 'אנשי בראשית', שנכתב ארבעה עשורים לפני כן. ב'אנשי בראשית' נחרב מפעל ההתיישבות של שומר יערות הגליל חרמוני, אך הוא נשבע לאזור כוח ולהתחיל בכך מבראשית. דברים ברוח זו משמיע גם המספר של 'יהי המבול על הארץ' בסוף הספר: 'כואב על האבדה הגדולה שאינה חוזרת, נפרדתי משני ידידי בתודות ושבתי לביתי ובידי מחברת עבה וגדושה. ואילו הם שניהם, המורה ותלמידו, חזרו להקים את המחנה שנית כדי להמשיך בחפירות...'.⁴⁷ ברי כי לא רק אינטר־טקסטואליות פנימית בין יצירות שמאלי יש כאן אלא גם קשר ישיר לחוויית המבול, שהביא אף הוא להשמדת הישגי המין האנושי. המקור המקראי, ערש הציוויליזציה והיהדות, הנרמז גם במושג 'אנשי בראשית', מגויס כאן בהבלטה לתמיכה בחזון ההתיישבות הלאומי ולעידודו.

דגש פוסט־מודרני: 'זוגות וזאת' לנורית זרחי

במסתה 'התנ"ך והזהות הישראלית' נדרשה אניטה שפירא לירידת מעמדו של התנ"ך בחברה הישראלית מאז שנות השבעים של המאה העשרים. לדבריה תרמו לכך צמיחתה של הצינונות הדתית ושקיעתן של אידאולוגיות לאומיות ועלייתן של אחרות, ובכללן המחשבה הפוסט־ציונית.⁴⁸ ואולם בארבעת העשורים האחרונים דווקא נכתב שפע עצום של יצירות עכשוויות לילדים הנדרשות לסיפורי המקרא, שפע הסותר לכאורה את התרשמותה של שפירא. משנות השמונים של המאה העשרים ועד ימים אלה ראו אור יותר מ־20 כותרים בעברית שהם עיבודים ספרותיים ויצירות מקוריות המבוססים על פרשנות לסיפור המבול ותיבת נח.⁴⁹ זהו קורפוס עשיר והטרונגי, הכולל יצירות בפרוזה ויצירות שיריות,⁵⁰ שלמרביתן תכלית ערכית⁵¹ ומידעית.⁵² היצירות בקורפוס

47 שם, עמ' 143.

48 א' שפירא, 'התנ"ך והזהות הישראלית', ירושלים תשס"ו, עמ' 1–33.

49 בלא מאמץ מיוחד איתרתי בספריית המכללה האקדמית בית ברל 22 עיבודים לסיפור המבול המיועדים לילדים, כולם ראו אור בעברית לאחר שנות השמונים של המאה העשרים. בקבוצה זו לא נכללו עיבודים שתורגמו לעברית משפות זרות, קבוצה נכבדת בפני עצמה, המעידה אף היא על הרלוונטיות של הנושא לקורא הישראלי הצעיר.

50 למשל: ח' בנוימן, בתבה אחת, איירה ל' בנימיני, תל אביב תשמ"ב; א' ברטנא, תיבת נוח. אולי, אייר ד' קרמן, תל אביב 2006.

51 לדוגמה: י' בשוויס־זינגר, מדוע בחר נח ביונה, תרגמה מ' מאיר, אייר א' קארל, תל אביב תש"ם; ע' בר, תבת נח (סיפורי התורה לילדים), אייר ר' נדלר, תל אביב 1990; י' בר־נוה, נח והמבול (דמויות מן התנ"ך למתחילים לקרוא), כפר מונש תשס"ג; ש' אבס, קלם בתבה אחת, איירה י' בוקלר, הוד השרון תשס"ט.

52 י' לבנון, 'איש צדיק', נח יוצא מן התבה, בריאת העולם (ספורי התנ"ך לילדים), אייר א' מוסקוביץ,

זה מיועדות לטווח גילים רחב, מן הגיל הרך⁵³ ועד בני נוער;⁵⁴ מהן כותרים עצמאיים⁵⁵ ומהן סיפורים שראו אור במסגרת סדרות מקיפות.⁵⁶ את הפער בין מסקנתה של שפירא לבין המתרחש בספרות הילדים ניתן להסביר בהשערה ששפירא כלל לא הביאה בחשבון את המתרחש בתחום ספרות הילדים. זוהי השערה סבירה, העולה בקנה אחד עם טענתה של שביט בדבר מעמדה התרבותי הנמוך של ספרות הילדים.⁵⁷ ואמנם בהקשר של פרשת המבול הואשמה ספרות הילדים העכשווית בתרומה נחותה לשיח התרבותי והלאומי:

אפשר היה לצפות מספרות הילדים המודרנית, בוודאי זו החילונית, לגלות לפחות מידה של ספקנות ביחס להצדקת ההחלטה הקשה של האל המקראי, וגם לגלות מידה כלשהי של חמלה כלפי בני האנוש שנדונו לכליה. ואולם, סיפור המבול נהפך בדרך כלל מסיפור תיאולוגי ומורליסטי לסיפור מעשה משעשע והומוריסטי, מעוקר מכל סמליות [...] מלווה באיורים צבעוניים, על קשיש נחמד ('סבא נח'), אשתו, שלושת בניו, נשותיהם, וביבר צף של יצורים, המכיר לקורא הצעיר את עולם החי.⁵⁸

להתרשמותו של ההיסטוריון שביט יש על מה לסמוך. כך, למשל, מתייחס סיפורו של יורם טהרלב אל נח כאל נגר שלבו טוב עליו, הלוקח עמו לתיבה תרופות נגד זולת ומפזם בעליונות כל ימי השהייה בתיבה.⁵⁹ ואף על פי כן הדברים אינם מדויקים. זאת

תל אביב תשל"ב, עמ' 32–40; ד' עומר, המבול, אייר א' שבו, תל אביב תשמ"ב; מ' שלו, מבול, נחש ושתי תבות: ספורי תנ"ך לילדים, אייר ע' לוצאטו, ירושלים 1994; ל' נאור, תבת נח, אייר ח' רון, תל אביב 1997; ר' זוהר, 'המבול', בראשית (סיפורי התנ"ך), אייר א' סאנה, תל אביב 2011, עמ' 32–41; ש' סמיט, 'אגדות המבול', האגדות שלנו: אוצר האגדה העברית לילדים, איירה ו' מינצ'י, אור יהודה תשע"א, עמ' 20–28.

53 לפעוטות מיועדים למשל העיבוד של ע' פלג, 'נח והתבה', ד' גרדוש ות' אליגון (עורכות), 100 ספורים ראשונים: לגיל הרך, א, אייר דוש, תל אביב 1983, עמ' 69; וספר התמונות של נ' צרפתי, תבת נח, קריית גת [חש"ד].

54 לדוגמה: א' רבין, תבת נח, אייר י' שחם, רמת גן 1968; ש' צ'רקה, 'פרשת נח', פרשת בבא: משלים ומעשיות לפרשת השבוע, תל אביב 2000, עמ' 13; ברתנא (לעיל הערה 50).

55 בנימין (לעיל הערה 50); עומר (לעיל הערה 52); בר (לעיל הערה 51); נאור (לעיל הערה 52); י' טהרלב, נח, אייר ד' קרמן, בני ברק תשע"ב (גרסה מאוירת חדשה ליצירה משנת תשמ"ג).

56 לבנון (לעיל הערה 52); שלו (לעיל הערה 52); ח' בר, 'פרשת נח – נוסעים להרי אררט', דודה פטרוזיליה ואני: משקלים בספר בראשית, איירה נ' להב, קריית גת תשע"ג, עמ' 12–18; זוהר (לעיל הערה 52); סמיט (לעיל הערה 52).

57 שביט (לעיל הערה 7), עמ' 123–146.

58 שביט (לעיל הערה 4).

59 טהרלב (לעיל הערה 55).

משום שיש בקורפוס סיפורי המבול העכשוויים לילדים כמה וכמה יצירות המציעות לפרשה פרשנות מקורית ונדרשות לכמה מן הסוגיות הסבוכות הכרוכות בסיפור המבול: אישיותו של נח, יחסי הזוגיות בתיבה והשהייה בת חמשת החודשים בחלל סגור בחברת בעלי חיים כלואים ובהקשר של סכנת חיים.

אחת היצירות הספרותיות המעניינות בקורפוס חדשני זה של עיבודים מקוריים לילדים היא 'זוגות וזאת', פרי עטה של נורית זרחי.⁶⁰ ראשיתו של הסיפור בהופעתה של חֲדָקְרָן על כבש התיבה רגעים ספורים לפני נעילת הדלתות. העובדה שהופיעה לבדה גורמת לנח ולגברת נח לדחותה, אך הוויכוח עמה נקטע עם פרוץ המבול, וחדקרון נדחפת אל התיבה למורת רוחם. או אז נפנית זרחי לטפל באנדרלמוסיה ובבהלה השוררות בתיבה: הזמרוּר היתושי מאבד את בת זוגו, הזאבים מייללים, הפרות תוקעות בשופרות, התנינים בוכים ודמעותיהם מאיימות להטביע את יושבי התיבה מפנים, ובני הזוג היפו נעלמים. בין כך ובין כך יורדים לבסוף פני המים, ונח מבקש מן היונה לעוף להביא עלה זית כדי 'לבדוק אם נשאר עולם בעולם'. היונה מבקשת ליצור קשר קודם לכן עם בעלה, אך חֲדָקְרָן חותמת את הסיפור באמרה: "אני לא צריכה להתקשר לאף אחד [...] אני יכולה לעוף מיד". והיא פרשה כנפים ועפה.

מתוקף סגנונה הייחודי של זרחי היצירה עשויה להיחשב לחוצת גילים, על אף מראיתה החיצונית האופיינית לספרות הגיל הרך – ספר דק וקטן ממדים בכריכה קשה, מנוקד ומלווה באיורים צבעוניים ודומיננטיים (מאת הלה חבקין). שכן היא מורכבת משלל חומרי גלם – ראליה ופנטזיה, מקרא ומיתולוגיה, בני אנוש ובעלי חיים, פסיכולוגיה, סוציולוגיה וארס־פואטיקה – ומעמידה הוויה נוזילה שגבולותיה האונטולוגיים מטושטשים ואפשרויות הפרשנות שלה רחבות. הסיפור שזור בין המקור המקראי העתיק לבין סיפורים אירופיים ימי ביניים הנתפסים כערש הולדתו של החד־קרן, יצור אגדי דמוי סוס שקרן אחת במצחו; הוא מרפרר גם לספרות הילדים הקלאסית (בעיקר לנעליה האדומות של דורותי, גיבורת 'הקוסם מארץ עוץ' לפ"ל באום, 1900) וגם למציאות המודרנית, שבה רוכשים פריטי לבוש חדשים לאירועים חברתיים משמעותיים ('המים לָחֲכוּ את נעליה האדומות של גברת נח, הזוג שקנתה במיוחד למבול'). זרחי איננה מדגישה, אפוא, את מוצאו המקראי של הסיפור אלא להפך, היא שבה ומוכירה את הרלוונטיות של מיתוס זה לשלל תרבויות בעבר ובהווה. קביעתה של אילנה אלקד־להמן כי זרחי נזקקת בהתמדה למקרא כ'חומר חי ומתסיס, שבו היא משתמשת כדי לבחון את שאלת מעמד האישה אז והיום, או את

60 נ' זרחי, זוגות וזאת, איירה ה' חבקין, ירושלים 1999. עמודי הספר אינם ממוספרים, ולכן הציטוטים ממנו לא ילוו במראי מקום.

הזיקה שבין מגדר לזהות מינית, מתממשת כאן בדיוק רב.⁶¹ לא מקרה הוא שזרחי שמה את ביטויי הדחייה כלפי הגיבורה בפיה של גברת נח דווקא, המייצגת את הברית הבעייתית והמתמשכת בין העולם הגברי לבין נציגות מן המיעוט הנשי שקיבלו עליהן את כללי הרוב המדכא. לכן היא ספק שואלת את חדקרון ספק קובעת: 'את לבד פה? את לא מתאימה, את לא עומדת בתנאים. איפה בעלך?'. וחדקרון עונה: 'אין לי, כל אחד יודע שלחדקרון אין בעל ושמתאים לה להסתובב תמיד לבד'. הערעור על נורמות מגדריות הוא אחד מגושאיו הבולטים של הסיפור. זרחי נדרשה לכך גם מבחינה לשונית, בהצמידה את שני חלקי השם של הדמות הראשית זה לזה (חדקרון ולא חדקרון) לצורך ביטול יחסי הסמיכות ביניהם, במובן הדקדוקי והערכי גם יחד. לא עוד נסמך (חד) וסומך (קרון), אלא הווייה המתיכה את החלש־הנשי לכאורה (הנסמך 'חד' במובן של יחידיות) עם האיתן־הגברי (הסומך, שבמקרה זה קשור בסמל הפאלי של הקרן הזקורה והמחודדת). גם ההתייחסות אל הגיבורה בשם חדקרון, כאילו היה זה שמה הפרטי – ולא החדקרון, כתיאור סוג זואולוגי – היא פרי הכרעה לשונית בעלת משמעויות ערכיות, המובלטות לנוכח היעדר שם פרטי לגברת נח.

ההתרסה המגדרית מחריפה עם הצגת חדקרון, חיה ממין זכר בדרך כלל, כגיבורה ממין נקבה שניחנה בתכונות 'גבריות': תובענות, עמידה על זכויות וקריאת תיגר על בעלי סמכות. תכונות אלו מובלטות באמצעות סירובה של חדקרון לחבור לבן זוג ממין זכר לצורך כניסה לתיבה. 'מה, מי שאין לו בן זוג צריך לטפֵּץ במבול?', היא שואלת בבוטות. שאלתה של חדקרון קוראת תיגר על מסורת החשיבה הסוציו־ביולוגית, הקושרת את עקרון הזוגיות בערכים של ריבוי והעמדת צאצאים. הצלתה של חדקרון נטולת תכלית עתידית רחוקת טווח – הצלת הסוג הזואולוגי – והיא מרוכזת כל כולה בסובייקט (הנשי) ובצרכיו בהווה.

יחידיותה ועצמאותה של חדקרון בולטות לנוכח מורכבות הקשרים הזוגיים המוצגים ביצירה, ובעיקר לנוכח המתח בין נח לגברת נח, המטיחים זה בזה כל העת פקודות והאשמות. מעידה עליה גם כותרת היצירה, 'זוגות וזאת', המבטאת הן את הדרתה של חדקרון אל מחוץ לקבוצת הזוגות, הן את תיוגה הנחות באמצעות דאיקט לשוני ממשלב נמוך – 'זאת'. דרישתה של חדקרון להפר את הבסיס הזוגי של אוכלוסיית התיבה עומדת כנגד המגמה הרווחת לפשט את פרטי פרשת המבול לילדים כפי שגרס יעקב שביט. לדוגמה בכל הנוגע להפרדה המפורטת במקרא בין חיות טהורות (שנח הצטווה להביא לתיבה שבעה פרטים מכל סוג שלהן) לחיות לא טהורות (שמהן הצטווה להכניס לתיבה רק שתיים): במרבית הסיפורים העכשוויים לילדים בטלה הבחנה זו, ובמקומה התקבע

61 א' אלקד־להמן, לבדה היא אורגת: קריאה ביצירת נורית זרחי, ירושלים תשס"ו, עמ' 25–27.

תיאור הזוגות שנכנסו לתיבה, ההולם נוסחאות קוגניטיוויות קלות לתפיסה וזכירה. זרחי לא חששה להפר יסוד זה, ואולי אף לרמוז לטהרתה של החדקרון, העשויה להיות משויכת לחיות שמספרן בתיבה לא זוגי. לדברי יצחק בנימיני הקבוצה הלא זוגית כוללת בתוכה תמיד יסוד בודד, המכוון אל היחיד־הקדוש, וחדקרון עשויה בהחלט לתפקד כיסוד הבודד – ולפיקך הקדוש – הוזה.⁶²

הייתכן אפוא שבדידותה של חדקרון רומזת לעליונותה? צבעיה בסיפור זה – 'לבנה כמו שמנת וקרן זהב בוקעת לה מהמצח' – מאפשרים פרשנות זו, והיא עצמה מתייחסת לכך בשיר שהיא שרה: 'כי אלהים אוהב זוגות. / זוגות מימין וזוגות משמאל, / זוגות באמצע ובצד – / למרות שהוא / אחד לבד'. את עצמתה המגדרית של חדקרון מדגישה גם העזתה להציע לנח להחשיב את בבואתה הנשקפת במי המבול כבת זוגה. המשמעות של אפשרות זו רבת ערך מבחינה פסיכולוגית ומגדרית, שכן היא מבטאת ליבידו נרקסיסטי המסב עורף ליחסי האובייקט המקובלים. לאפשרות זו התייחסה סימון דה בוואר, שראתה באישה את האחר המוחלט בחברה, מי שזוהתה ניכרת רק באמצעות השתקפות בסובב אותה – בן זוג, ילדים, בית וחפצים אישיים. התעקשותה של חדקרון להסתפק בבבואתה הנשקפת מן המים הגואים מלמדת על עצמתה החריגה של הדמות הנשית הנרקסיסטית, ובניסוחה של דה בוואר: 'היא ייחודית [...] אבודה בהשתקפותה, שולטת על החלל והזמן, לבד, עילאית'.⁶³

למקוריותה של חדקרון נודע ערך ביבליותראפי, שכן הסיפור מאפשר לקוראים צעירים שחויית הנחיתות, החריגות והשונות אינה זרה להם, להזדהות עם הגיבורה הדחוייה ולשאוב מדמותה היצירתית ומלאת הביטחון השראה וגאווה. זרחי לא הייתה הראשונה לגלות את הפוטנציאל התראפי של סיפור המבול, הסובב סביב סוגיית הכעס, הענישה והפיוס וסביב היסוד הארכיטיפי של החרדה הקיומית,⁶⁴ אלא שהיא הסבה את המוקד הרגשי של היצירה לשאלות חברתיות של הדרת החריג ונידויו, שאלות שאין להן ביטוי במקור המקראי. מאבקה של חדקרון להיכנס לתיבה הוא מאבק על ההכרה בלגיטימיות של קיומה הקונקרטי לכאורה, שיש לו חשיבות גדולה דווקא בשל הרוחק האסתטי שמייצרת הבחירה בחיה, במיוחד בחיה פנטסטית. כאן ראוי להתייחס להסתת מוקד העלילה של זרחי מנח, גיבור הסיפור המקראי ומרבית עיבודיו, אל רעייתו ואל חיות התיבה. הסתת הדין אל חדקרון, הזמרוור היתושי, הארנב בחליפה ובני הזוג היפו,

62 ' בנימיני, צחוק אברהם: פירוש לספר בראשית כתיאולוגיה ביקורתית, תל אביב 2011, עמ' 64.

63 'ס' דה־בוואר, המין השני, ב: המציאות היומיומית, תרגמה ש' פרמינגר, תל אביב תשס"ז, עמ' 632.

64 החרדה הקיומית קשורה בעיקר במפגשים עם גשם חזק, סופות ברקים ורעמים, רוחות וחושך. ראו למשל גרסתו של א' אופק, תבת נוח (ללא ציון מאייר), תל אביב 1974.

המתמזגים עם הקיר, יוצרת התנגדות לתהליכי הנטורליזציה שסיפורי החיות מבקשים לעתים קרובות ליצור על מנת להסוות את הסאבטקסט הסמוי הדכאני האצור בהם. חוקרת ספרות הילדים הבלגית קתרין ולברחס טענה בתוקף כי ההזרה המאפיינת את סיפורי החיות היא כלי עזר יעיל לייצוגי הסדר החברתי הכוחני והממשטר כטבעי, כזה שלא ניתן לשנותו.⁶⁵ בלשונו של נח בסיפור: 'אי אפשר שכל אחד יפגין את ההרגשה החברתית שלו, או יעלב. זה מעכב את התבה'. אך אצל זרחי הדבר אפשרי גם אפשרי, בין השאר באמצעות הבחירה בחיות נטולות טבע ידוע ומוגדר (חדקן, זמרור) ובאפיונים פנטסטיים החומקים מסמליות שחוקה ושגרתית; אלה מחייבים דווקא התייחסות להרגשה החברתית של כל אחד ואחת.

סיפורה של זרחי מייצג כאמור מגמה חדשה למדי בספרות הילדים הישראלית – פרסום יצירות הקושרות את סיפורי המקרא בכלל ואת פרשת המבול בפרט לדיון ביקורתי בסוגיות חברתיות שעל סדר יומה של החברה הישראלית. סיפור נוסף השייך לקבוצה זו הוא 'זוג יונים בנים' מאת נדב שטכמן, שעניינו רצונם של שני יונים ממין זכר להיכנס כבני זוג לתיבה.⁶⁶ במקרה זה נדרש הספר לשאלת הזוגיות ההטרו-נורמטיבית שהוריש מיתוס התיבה לתרבות המערבית. הוא עושה זאת באמצעות כוחו הסוגסטיבי של מוטו מאת ג'יימס הריוט, שנדפס בפתח הספר: 'כל היצורים, גדולים כקטנים, את כלם ברא אלהים'. מוטו זה מכוון את הקוראים לקיים חשבון נפש עם עמדותיהם בשאלת הזוגיות החד-מינית. בחירתו של המחבר להנכיח את הזוגיות החד-מינית דווקא באמצעות יונים מחדדת שאלה זו, הן בשל תפקידה הדרמטי של היונה בסיפור המבול המקראי, הן בשל תפקידה הסמלי מאז ועד עתה כיונת שלום. העובדה שדווקא החיה המזוהה עם השכנת שלום ואחוה (למשל ביצירה המוכרת 'דירה להשכיר' מאת לאה גולדברג) מעוררת כאן פרובוקציה ומחייבת את הקוראים לבוא חשבון עם מוסכמות חברתיות מקובלות עלולה לעורר תחושת אי נוחות במתווכי הספר המבוגרים. ובכל זאת חשיבותו של הספר טמונה בפעולתו כנגד ההסללה החברתית והמגדרית הנהוגה לרוב כבר בגילי הגן.⁶⁷

התייחסות ביקורתית שונה לפרשת המבול מצויה בסיפורו של ינץ לוי 'עץ הזית והיונה', שראה אור בקובץ 'סיפורי איש היער', המאגד קבוצת סיפורים על צמחים

65 ק' ולברחס, 'מסכות של חיות ותחפושות מן העבר: שוני, נורמליות וחרגות בספרות ילדים', עולם קטן, 4 (תש"ע), עמ' 81–90.

66 נ' שטכמן, זוג יונים בנים, איירה ח' גאון, תל אביב 2010.

67 ע' בקר, עם מי שיחקת בגן היום? עולמם החברתי של ילדים בגיל הרך, תל אביב תשס"ט, עמ' 159–164.

ארץ ישראלים.⁶⁸ על אף ההקשר המידעי של הספר השלם בחר לוי לאזכר את פרשת המבול דווקא מנקודת מבטו של עץ הזית, המסרב לסייע ליונה התועה בטענה שהסבל הרב שראה אינו מאפשר לו לעזור ליושבי התיבה שניצלו מהאסון. לוי מציף אפוא את שאלת ההנמקה המוסרית להשמדה ההמונית, שנח לא יצא נגדה. לוי אף העיד כי פרשת המבול וסיפורו הפוסט־טראומטי המדומיין של עץ הזית הוא שהניעו לכתיבת קובץ הסיפורים השלם.⁶⁹ יצירה נוספת ברוח ערכים פלורליסטיים בני זמננו היא 'למה לנח אין מנוח?', פרי עטו של גיל קופטש.⁷⁰ קופטש שכתב בספרו כליל את הנרטיב המקראי, החסיר ממנו את הנוכחות האלוהית, הטיל על כתפיו של נח את בשורת המבול ותלה את האירוע האקלימי הקיצוני בהשחתת אקולוגית. על פי קופטש חטאם העיקרי של בני האדם הוא החטא הסביבתי: כריתת יערות, בניית מפעלי תעשייה מזהמים ופגיעה מתמשכת בבתי הגידול של בעלי החיים. לשיטתו, היה נח אדם בעל מודעות מפותחת לסוגיות של קיימות, ומכאן יכולתו לחוות את האסון האקולוגי המתקרב ולהתכונן לבואו. הוא בנה אפוא תיבה, מילט אליה בעלי חיים כפי יכולתו וניצל בנס מן המבול. בסוף הספר מופיעה בשמים קשת צבעונית, המוצגת כילדתם של השמש והענן, המתחבקים בשמחה לנוכח סלחנותו של הטבע ולנוכח ההזדמנות השנייה שניתנה לנח, לבני ביתו ולבעלי החיים שניצלו מן האסון.

מעניין לציין שגרסאותיו החתרניות ביותר של סיפור המבול בספרות הילדים הישראלית מיועדות דווקא לגיל הרך.⁷¹ זאת בניגוד ליצירה הבולטת ביותר בהקשר זה בספרות האנגלו־אמריקנית לילדים כיום, פרי עטה של הסופרת הבריטית עטורת השבחים ג'רלדין מקורקן (McCaughrean) – 'לא סוף העולם' (2004).⁷² לא אדון בספר זה בהרחבה, משום שאינו שייך לקורפוס של ספרות המקור הישראלית לילדים – אם כי הוא תורגם לעברית – אך אציין כניסיון מרתק למלא את פערי הסיפור המקראי באופן חתרני ולהציג את אירועי המבול כאירועים רוויי סבל, רעב ובדידות לכל יושבי התיבה. הסיפור מסופר במקוריות רבה מזווית הראייה של דמויות שונות השוהות בתיבה ובראשן תמנע, בתו של נח – דמות בדויה, אחת מרבות בספר זה, כגון

68 'לוי, עץ הזית והיונה (בהשראת הספור המקראי)', סיפורי איש העיר (מבחר אגדות מהטבע הישראלי), איירה ל' גרוסמן, אור יהודה תשע"א, עמ' 27–34.

69 'לוי, סיפורים נפוצים כורעים ברוח: על תהליך כתיבת הספר 'סיפורי איש העיר'', הפנקס, 2011 (במרשתת).

70 ג' קופטש, למה לנח אין מנוח? אייר ג' שקדי, תל אביב 2013.

71 יש דוגמאות ספרות לייצירות חתרניות שאינן מיועדות לגיל הרך, אך ספק אם הן אכן מותאמות בפועל לילדים ולבני נוער אף שהן מסווגות בספריות הציבוריות כספרות ילדים. ראו לדוגמה את ספר השירים של ברנתא (לעיל הערה 50) וספר הקומיקס של צ'רקה (לעיל הערה 54).

72 ג' מקורקן, לא סוף העולם, תרגמה ר' אהרוני, בני ברק תשס"ו.

בשמת אשת שם וכיתים. מן הסיפור מצטייר תהליך הפיכתם של נח ובנו שם לקנאים חשוכים, שאמונתם הדתית נטלה מהם כל חמלה אנושית. בסוף הסיפור מושלכת תמנע מן התיבה המימה יחד עם כיתים, נוסע סמוי שהסתירה בתיבה, וחשיפתו גזרה את עונשם.

המשותף לסיפורי המבול שהוזכרו לעיל הוא השפעות האקלים התרבותי העכשווי, הפוסט־מודרני, הניכרות בהן. כבר בשלהי שנות השבעים של המאה העשרים הבחין הפילוסוף הצרפתי ז'אן פרנסואה ליוטאר (Liotard) כי המאפייין העיקרי של המצב הפוסט־מודרני הוא קריסתם של סיפורי־העל, הנרטיבים הגדולים שהחברה המערבית טיפחה ותיארה כסיפורים מכוננים של לקח, תובנות משפרות חיים וקדמה.⁷³ והרי פרשת המבול היא סיפור־על מובהק, כלומר נרטיב בעל מעמד מיתולוגי והשפעה עצומה על תפיסות מוסריות והתנהגותיות של יחידים ושל קבוצות. ניתן אפוא לצפות שפירוק הסיפור לאור הספקנות שמעודד האקלים הפוסט־מודרני יפתח פתח לפקפוק במסרים הדידקטיים המיוחסים לו, לדיון בשאלת צדקתה של השמדה עולמית, לביטוי תחושות כאב, חוסר אונים ופחד העולות למשמע הסיפור, ושהודחקו עד כה, ואפילו ל'רצח אופי' של גיבור הפרשה, נח הצדיק התמים, שלא מחה כנגד הזוועה.

ואולם כניסתם של רעיונות מהפכניים כאלה אל ספרות הילדים אינה מובנת מאליה, בשל מערכת האינטרסים ויחסי הכוח הבין־דוריים המאפיינים שדה זה, ושהוזכרו בפתח הדברים. החוקר הקנדי פרי נודלמן הצביע על היותה של ספרות הילדים סוכנת קולוניזציה יעילה, המשרתת שורה ארוכה של צרכים ומטרות בעולמם של מבוגרים, וג'קלין רוז הבריטית קבעה בהתרסה כי ספרות ילדים איננה אפשרית, מכיוון שמדובר ביצירה שנועדה לספק את תשוקותיו וצרכיו של המבוגר ובמיוחד את הזדקקותו לאפיון הילדות כתקופה קלה להבנה, לשליטה, לפיקוח ולהכוונה. לפיכך מופעלות על נמעניה הרשמיים של ספרות הילדים, הילדים עצמם, שלל תחבולות פואטיות המיועדות להבטיח את תובנותיהם, לקחיהם ושיתוף הפעולה שלהם.⁷⁴ לפי תפיסה זו שוררת תהום בין יוצרי הספרות לילדים לבין קהל הקוראים הצעיר שלהם, והגשר הנמתח מעליה הוא חד־כיווני באופן מסורתי: זהו ערוץ של הנחלת מסרים מבעלי הידע וקובעי מדיניות החינוך והתרבות לילדים הנתונים לחינוכם ולפיקוחם. מסיבה זו מרבית העיבודים העכשוויים לפרשת המבול אינם מקוריים וחתרניים כמו ספרה של

73 ז'פ ליוטאר, המצב הפוסט מודרני: שתי שיחות מתוך 'בצדק', תרגמו ג' אש וא' אוולאי, בני ברק 1999.

74 פ' נודלמן, 'האחר: אוריינטליזם, קולוניאליזם וספרות ילדים', עולם קטן, 5 (תשע"ד), עמ' 21-34; J. Rose, *The Case of Peter Pan or: The Impossibility of Children's Fiction*, London 1984

זרחי והדוגמאות הנוספות שהוזכרו בצדו, עובדה שעמדה ביסוד דברי הביקורת של יעקב שביט על קורפוס זה, ואולי גם ביסוד התעלמותה של שפירא ממערכת ספרותית זו כולה. ובכל זאת כאשר חדרו מושגים ביקורתיים בעלי אופי פוסט-קולוניאליסטי אל תרבות הילד החלה להתפתח ספרות ילדים שמחבריה ניסו לרסן את מבנה הכוח של השיח הבין-דורי, בהציעם לקוראים הצעירים סיפורים חתרניים שאינם עולים בקנה אחד עם המסרים הדידקטיים והטיפוליים המצויים בקונסנוס.⁷⁵ זהו הרקע הכללי ליצירות של זרחי, שטכמן, לוי וקופטש על אודות פרשת המבול, המציעות לקוראיהן מפגש עם עובדות חדשות שלא נכללו במקור המקראי ועם מערכת הנמקות פרובוקטיביות לעובדות המוכרות הידועות.

*

שתי מסקנות עיקריות עולות מן העיון בסיפורה של זרחי ובשאר גרסאותיו של סיפור המבול שהוזכרו ונדונו לעיל. ראשית, למרות השכתוב הניכר של המקור המקראי ברי כי הוא משמש בספרות הילדים כיום, לא פחות מאשר בעבר, קרש קפיצה לבחינת סוגיות מגוונות בחיי הילד והחברה. השדה הספרותי לילדים התגוון מאוד בעשורים האחרונים והתפתחו בו אפשרויות חדשות, אך סופרי ילדים, מעבדים, מתרגמים ומאיירים מוסיפים לפנות בהתמדה אל סיפורי המקרא, ובכלל זה לפרשת המבול, ולתוכם לילדים בנוסחים חדשים ולצרכים מגוונים. במקרה של הגרסאות החתרניות ניכר כי החזרה אל המקרא משמשת למטרות דה-קונסטרוקטיוויסטיות, המובלטות באמצעות הטלת ספק בתפיסות המקובלות של הסיפור המקראי. ראוי להדגיש כי בצד איתור התכליות של כל גרסה וגרסה – אוריינית, ערכית, לאומית, מגדרית, אקולוגית – נודעת חשיבות מיוחדת להבנת תפיסות הילד והילדות שהכשירו את עיצובו של הטקסט הספרותי לילדים. סוגיה זו הובלטה במאמר אגב עיון בשלוש יצירות מרכזיות, המלמדות על ציר התפתחות רב חשיבות, שעיקרו מעבר מתפיסת הילד כאובייקט – לחינוך לאומי ואורייני, ברוח חדשנית לזמנה או ראקציונרית – לתפיסתו כסובייקט ולשיתופו בשיח ביקורתי ומתריס.

שנית, הנמען הרשמי של ספרות הילדים, במיוחד זו המיועדת לגיל הרך, הוא ילד או ילדה צעירים, שלא תמיד מודעים לשלשלת ההתייחסויות הרב שכבתית המוצגת לפנייהם. עובדה זו מציפה מחדש את סוגיית יחסי הכוח המאפיינים את זירת ספרות הילדים, ומבהירה את הרגישות המתחייבת בשל כך בכל פעולת תיווך ופרשנות בין-

K. Lesnik-Oberstein, *Children's Literature: Criticism and the Fictional Child*, Oxford 75
1994, pp. 1-36

דורית. פגישתם של ילדים עם יצירה חתרנית אינה מבטיחה תגובת קורא עצמאית, ועל אף היותה פרובוקטיבית היא עלולה לתפקד כסמכותנית ודוגמטית בדרכה.⁷⁶ דומה כי דווקא בשל כך שומה על מתווכי הספרות הזו להבליט את השיח האינטלקטואלי שיוצרות יצירות הספרות העכשוויות לילדים – במיוחד החתרניות שבהן – עם המקור המקראי, עם סיפורים מדרשיים ועם עיבודים קלסיים מוקדמים. שכן התוודעותם של ילדים צעירים למכלול מגוון זה ולשכתוביו החתרניים גם יחד פותחת לפנייהם זירה הרמנויטית רחבה, המעודדת קריאות מתנגדות ואינה מאפשרת פרשנות סופית קשיחה. כך מוזמנים נמעני הספרות הזו, גם בגיל הרך, לחוות את עצמם בזירה זו כסובייקטים מתפתחים, המקבלים תפקיד משמעותי בתהליך המתמשך של יצירת זיכרון ביקורתי חי ופעיל.

ד"ר עינת ברעם אשל, החוג לספרות עברית וכללית, המכללה האקדמית בית ברל, דואר בית ברל 4490500, והחוגים לספרות וספרות ילדים, מכללת לוינסקי לחינוך, רחוב שושנה פרסיץ 15, קרית החינוך, תל אביב 6937808
 einatbe@beitberl.ac.il. einatbaresh@gmail.com

76 על האופן שבו סיפורי המקרא ככלל מעודדים את מעורבות הקורא-הילד ואת תהליכי ההיסק הסובייקטיביים שלו ראו בהרחבה: ח' יסעור, 'סיפורי התנ"ך בספרות ילדים (ובאיוריהם)', מעגלי קריאה, 6 (תשל"ט), עמ' 29–38.

